

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/321904981>

DİCLE NEHRİ VADİSİ ÇEVRESİNDE (BATMAN KENTİ GÜNEYİ) JEOMORFOLOJİK TESPİTLER VE KÜLTÜREL YERBİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ – GEOMORPHOLOGICAL FINDINGS TIGRIS RIVER VALLEY and ITS SURROUNDIN...

Conference Paper · October 2017

CITATIONS

0

READS

550

2 authors:

Sabri Karadoğan

Dicle University

119 PUBLICATIONS 358 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Gulriz Kozbe

Batman Üniversitesi

20 PUBLICATIONS 58 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Cizre Castle Excavations [View project](#)

Yarım Hoyuk Excavations [View project](#)

DİCLE NEHRİ VADİSİ ÇEVRESİNDE (BATMAN KENTİ GÜNEYİ) JEOMORFOLOJİK TESPİTLER VE KÜLTÜREL YERBİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ¹⁴
GEOMORPHOLOGICAL FINDINGS TIGRIS RIVER VALLEY and ITS SURROUNDINGS (in THE BATMAN SOUTH) and IMPORTANT in TERMS of CULTURAL EARTH SCIENCES

Sabri KARADOĞAN¹, Gülriz KOZBE²

¹ Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, Diyarbakır, Türkiye, skaradogan@dicle.edu.tr

² Sanat Tarihi Bölümü, Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batman, Türkiye, gkozbe@yahoo.com

ÖZET

Dicle Nehri, Batman kenti güneyinde Batman Çayı ile birleşerek Raman ve Gercüş antiklinalleri arasında, Jura tipi kıvrımlar olarak adlandırılan arazi içinde açılmış, dar ve derin vadisine girer. Dağlık araziye adeta gömülmüş olan Dicle Nehri'nin bu alanda dar ve derin vadilerinin oluşmasında hem antedant hem süperempoze olayından söz edilebilir.

Araştırma sahası günümüzde, tektonizma, kıvrımlı ve yatay yapılar, karstlaşma, fluvial süreçler gibi yapısal birçok faktör ve morfojenetik süreçler tarafından şekillenmektedir. Dolayısıyla bu süreçlere özgü çok çeşitli ve zengin bir rölyef söz konusudur (fay rölyefi, kıvrımlı yapı rölyefi, yatay ve monoklinal yapı rölyefi, akarsu topoğrafyasına ait elemanlar, karstik şekiller). Bunun yanı sıra alanda, geçmişte hem kurak-yarı kurak; hem de nemli iklim dönemlerinde oluşmuş yer şekillere de rastlanır (tafoniler, kafesli çözümlü şekilleri, şahit ve mantar kayalar, sileks, silis ve kalsit kabuklu kalış oluşumları, traverten depoları vs.).

Dicle Nehri Vadisi ve çevresi, sunduğu jeomorfolojik avantaj ve jeolojik malzeme nedeniyle tarih öncesi çağlardan itibaren yoğun bir yerleşime ve insan aktivitelerine sahne olmuştur. Bu nedenle Hasankeyf tarihi yerleşiminin de içinde yer aldığı, kültürel yerbilimi açısından oldukça zengin olan çalışma alanımızda çeşitli dönemlere ve uygarlıklara ait kayaaltı sığınakları, kaya oyuğu meskenler, dinsel mekanlar, kaleler, mezarlar, kaya yerleşimleri ve bunlara özgün birimler bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Yerbilimi/Jeoloji, Jeomorfoloji, Jeomiras, Batman, Dicle Nehri (Vadisi).

ABSTRACT

The Tigris River goes through its own narrow and deep valley which had been opened in an area called Jura type folds, by merging with Batman Stream between Raman and Gercüş anticlines in the south of Batman city. The Tigris incision nearly into the highlands in this area can be mentioned as the Tigris plays both antecedent and superimposed roles in the formation of the narrow and deep valleys in this zone.

Today, the field is shaped by many structural factors such as tectonism, folded and horizontal structures, karstification, fluvial and morphogenetic processes and peculiar to these processes, rich and various reliefs are in question (faulted reliefs, folded structure reliefs, horizontal and monoclonal structure reliefs, components belonging to a fluvial topography and karstic landforms). Besides those, some landforms encountered which are formed both in arid, semi-arid, and humid periods in this area in the past. (Tafoni, alveols, witness and mushroom rocks, silex, silica and the formations of calcrete duricrust, travertine deposits and etc.).

The Tigris River Valley and its surroundings, where the ancient Hasankeyf settlement is also located show variety in terms of cultural geology and landforms. This valley was experienced a very intensive occupation sequence and human activities since geomorphological advantages as well as geological material are present there. Therefore, sites, shelters, ritual

¹⁴ Bu çalışma, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ile Batman Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı, Prof.Dr.Gülriz KOZBE ve Doç.Dr.Sabri KARADOĞAN'ın bilimsel danışmanlıkları altında yürütülen "Batman İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı Etkileşim Alanına Dair Jeomorfolojik ve Arkeolojik Tespitler" başlıklı projenin bir parçasıdır. "Ilısu Barajı ve HES Projesi Etki Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar" kapsamındaki bu proje, Ocak.2015 ile Aralık.2015 tarihleri arasında mücbir sebepler nedeniyle gidilemeyen bazı mevkiler hariç; batıda Batman Çayı, kuzeyde Kıra Dağı, doğuda Garzan Vadisi ve Kendalan Antiklinali, güneyde ise Batı ve Doğu Raman - Gercüş ve Hasankeyf aksı arasında kalan Dicle Nehri ana gövdesi ve çevresindeki vadilerde kesintisiz 12 ay boyunca sürdürülmüş bir araştırmadır.

areas and tombs carved into rocks, castles and several features belonging to these cultural assessments are found in the research area.

Keywords: Cultural geology, geomorphology, geoarchaeology, Batman, Tigris River (Valley)

GİRİŞ

İnsanın yaşam faaliyetleri doğal çevreyle yakın ilişki içindedir ve bu faaliyetleri etkileyen doğal süreçlerin incelenmesi kültürel yerbilimi kapsamında ele alınmaktadır (Kazancı, 2005; Altunel, 2012).

İnsanlar, yerleşik düzene geçmeleriyle birlikte geliştirdikleri uygarlık sürecinde, doğal çevrelerinden etkilenmiş veya çevrelerini etkilemişlerdir. Günümüz dünyasında su ve enerji ihtiyacı, doğal afetler, iklim değişimleri, sürdürülebilir kalkınma vb. konular, insanları doğa ile ilişkili konulara daha da yaklaştırmaktadır. Bu nedenle bilimsel çalışmalarda da kültürel jeoloji-jeomorfoloji, jeoarkeoloji, jeolojik miras gibi yerbilimleri konusunda da yeni açılımlar gündeme gelmektedir. Kültürel yerbilimi, insan neslinin ortaya çıkışından bu yana ortaya koyduğu bütün faaliyetlerine etki eden doğal nedenleri (iklim, doğal çevre, toprak, yer şekli, su ve deniz seviyesi değişimleri, yapıtaşları vb), kısaca kültürü yönlendiren yeryüzü süreçlerini ele almaktadır. Bu çalışmalarda ilk ilkel insan yaşamından günümüze her türlü iş, ürün ve olgunun doğal yönü ele alınmaktadır. İlk taş aletler, insanların gündelik ve toplumsal yaşamlarını yönlendiren doğa olayları, afetler, doğayı işleme ve kullanmaları, küçük veya büyük eserleri yaparken kullandıkları doğal malzemeler, yer şekilleri, mağaralar, arazi yapısı, kültürel objeleri yaratırken bıraktıkları izler, maden atıkları, antik taş ocakları bu kapsam içindedir (Kazancı ve diğ., 2016).

Kültürel yerbilimleri başta arkeoloji olmak üzere arkeometri, prehistorya, tarih, pedoloji, güncel ve eski ekoloji, paleoklimatoloji ve mimarlık tarihi gibi disiplinlerle işbirliği içindedir. Bu anlamda günümüzde arkeoloji araştırmalarıyla birlikte yürütülen yerbilimi araştırmaları oldukça popülerdir. Bu araştırmalar, paleocoğrafya ve jeoarkeolojik araştırmalar veya arkeolojik çevrelerde gerçekleştirilen alüvyal jeomorfoloji araştırmaları olarak adlandırılmaktadır.

Arkeoloji, insanların bugüne ulaşmış kalıntılarını hareketle eski dönemlerini araştırır. Bu kalıntılar çoklukla genç sedimanlar tarafından örtüldükleri için, arkeologlar onlara kazarak ulaşmaya çalışırlar. Son elli yıldır ise diğer yer ve doğa bilimleri araştırmaları arkeolojiye göz ardı edilemeyecek katkılar sağlamaktadır. “*Jeoarkeoloji*” adı altında toplanan bu katkılar önemli bir kısmını da, eski insanların dönemlerindeki doğal çevre özelliklerinin belirlendiği araştırmalar oluşturur. Bu araştırmalar, geçmişin coğrafyasını ifade eden “*Paleocoğrafya*” kavramı içinde değerlendirilir. Paleocoğrafya çalışmalarının amacı, insanların yerleşik yaşama geçtiği dönemleri içeren Holosen’de meydana gelen doğal çevre değişimlerini belirlemektir (Öner, 2016; 92-93).

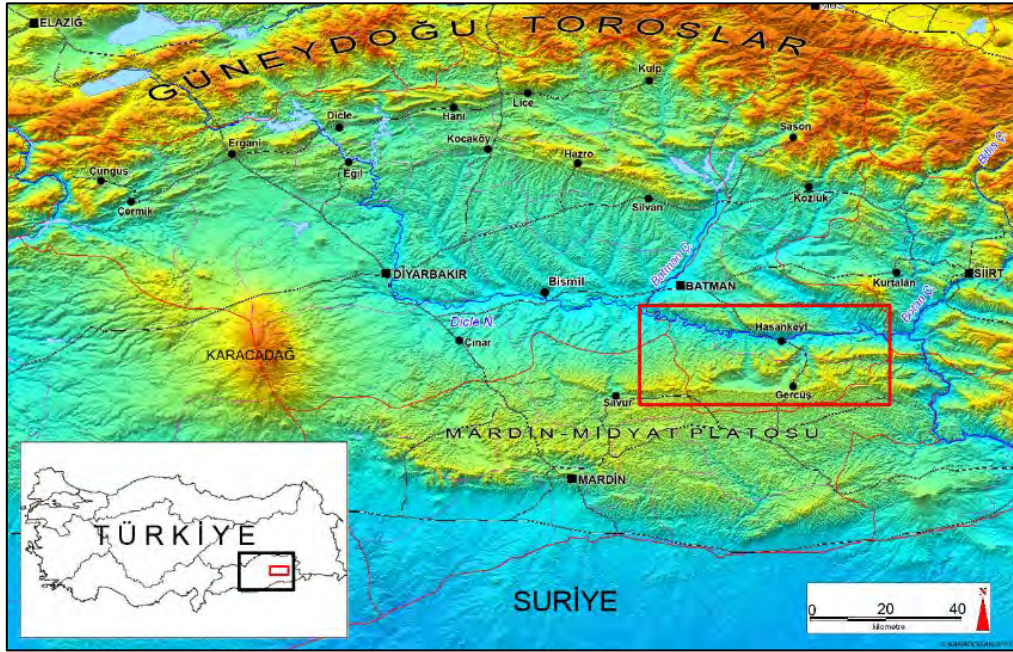
Kültürel yerbilimleri kapsamında ele alınabilecek çalışmaların özellikle eski uygarlıkların merkezi durumunda olan ve aynı zamanda Holosen doğal çevre değişimlerinin çok fazla yaşandığı Anadolu ve Yukarı Mezopotamya açısından önemi büyüktür. Yukarı Mezopotamya, Epi-paleolitik Dönem itibarıyla çevre-insan etkileşiminin yoğun olarak yaşandığı ve bu etkileşim sonucu birçok uygarlığın ortaya çıktığı bir coğrafyadır. Bu coğrafyada yakın çevresindeki doğal peyzaj unsurlarının avantajları ve etkileri ile kurulmuş ve gelişmiş birçok medeniyetin izleri ve kalıntıları mevcuttur. Bölgede kültürel yerbilimlerine katkı sağlayabilecek birçok çalışma gerçekleştirilmiştir (Kuzucuoğlu, 2002; Doğan, 2005a; Doğan, 2005b; Karadoğan-Kozbe, 2013; Karadoğan-Kuzucuoğlu, 2016; Kozbe-Karadoğan-Güngör, 2017; Kozbe-Karadoğan-Al, baskıda).

Bu çalışmada ise özellikle Batman kentinin güney-güneydoğusundaki Raman Dağı ile Gercüş-Softek antiklinalleri arasındaki Dicle Nehri Vadisi ve çevresinde (Şekil: 1) jeolojik-jeomorfolojik gözlemlere bağlı olarak tespit edilen arkeolojik unsurlar ve doğal çevre etkileşimleri, kültürel yerbilimleri açısından ele alınmıştır.

YAPISAL ÖZELLİKLER

Jeoloji-Litoloji

Sahada en eski jeolojik birim Üst Kretase- Paleosen yaşlı Germav formasyonudur. Germav formasyonu genellikle koyu yeşil renkli killi birimler olarak geniş alanlar kaplar. Germav formasyonu ile uyumlu bir yapı gösteren Paleosen- Alt Eosen yaşlı (Gercüş formasyonu) birimler; kırmızı renkli marn, kumtaşı, konglomera ardalanmasından, kumlu ve killi tabakalardan meydana gelmiştir (Ericson, 1939). Daha çok Gercüş depresyonunda ve Hasankeyf güneyinde Karaköy çevresinde görülen bu birimler, su kaynaklarının ortaya çıkmasında, tarımsal faaliyetler açısından önemlidir ancak, erozyona duyarlı birimlerdir.

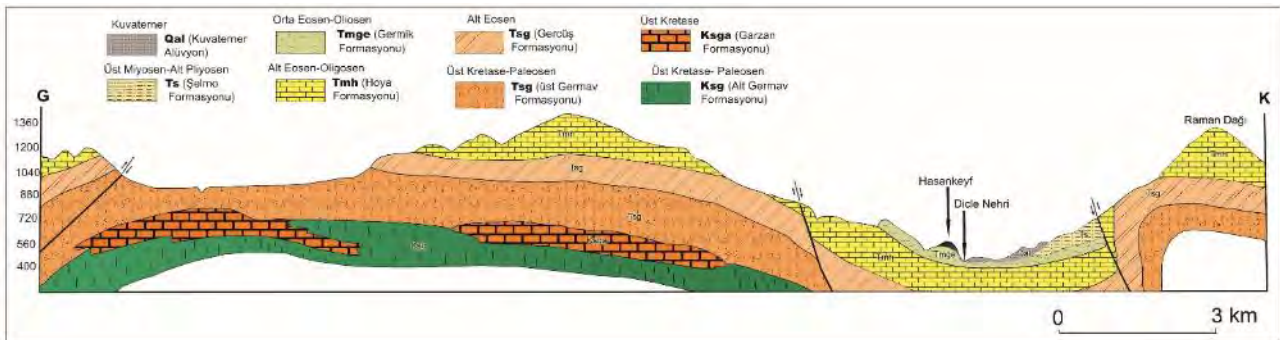

Şekil 1: İnceleme Alanının Lokasyon Haritası.

Sahada çok yaygın olan Orta Eosen yaşlı Hoya formasyonu (Midyat kalkerleri) masif, yer yer tabakalı çatlaklı kalkerlerden meydana gelir (Altınlı, 1952). Karstik şekillerin oluşumunda önemlidir. Tabakalı özellik gösterdiği için çoğunlukla kanyon şekilli vadilerin ve şahit tepelerin, şahit kayaların oluşumuna neden olmuştur (Polat, 1994). Hoya formasyonu çatlaklı kırıklı yapı özelliği gösterdiğinden yüzey suları barındırmazlar, suyu geçirimli akifer özelliği gösterirler. Hoya formasyonu üzerine uyumsuz gelen Germik formasyonu ise, konglomera ile başlayıp ince ve kaba detritiklerden sonra jipsli tabakalar ve pekişmiş bir tavan konglomerasıyla son bulan bir çökme devresi göstermektedir. Bu formasyonun ihtiva ettiği jipsli anhidritli seviyeler yeraltı jips karstı açısından önemlidir. Dicle Nehri güneyinde bu birimler koruyucu özellikte kalın traverten kabuklarıyla kaplanmıştır. Koruyucu kabuk tabakalarının altındaki jips, anhidrit ve killi formasyonlar kolayca işlenebildiklerinden tarih boyunca mesken yapımı açısından elverişli koşullar sunmuştur.

Germik formasyonu üzerine molas fasiyesinde çökelen (Yalçın 1985), çok geniş gösel ve karasal tortulları temsil eden Şelmo formasyonu olarak Pliyosen kil, kumtaşları, çakıl taşları ve detritik kalkerlerden oluşan sedimanter birimler gelir. Gösel tortullar daha çok Batman depresyonu ve Batman Çayı Vadisi çevresinde çakıltaşları Garzan Vadisi'nde, detritik kalkerler ise Raman Dağı güney yamaçlarındaki Dicle Vadisi'nde görülür. Aynı zamana ait çökellerin farklı alanlarda farklı türlerde görülmesi farklı ortam koşullarının işaretidir. Bunlar, Miyosen ve Eosen strüktürlerini (yapılarını) örtmüşlerdir (Şekil: 2).

Kuvaterner yaşlı en genç birimler ise bazaltlardan meydana gelen volkanitler ile gösel dolguların üzerini örten Pleyistosen yaşlı konglomeratik depolar ve Holosen alüvyonlarından oluşur. Volkanitler, Garzan-Kendalaan antiklinalleri ve Raman Antiklinali arasında bir eşik oluşturan Kıradağı volkanitleri ile Kavalısu civarından başlayarak Tulumtaş Köyü yönünden Dicle Nehri'ne, Tatlı Köyü üzerinden ise Çattepe'nin kuzeyine kadar sokulan bazalt akıntılarını meydana getirir.

Şekil 2: Dicle Vadisinde Kuzey-Güney Yönlü Alınmış Jeolojik Kesit (Yıldırım, 2004'ten değiştirilerek)

Tektonik

Bölge tektonik açıdan aktif bir zonda yer alır, dolayısıyla tektonik yapılar açısından zengindir. Göze çarpan en belirgin tektonik yapılar kıvrımlı yapı elamanlarına ait antiklinaller (Garzan-Kendalan antiklinalleri, Raman Dağı antiklinali, Gercüş, Softek ve Karadağ antiklinalleri) ve akarsu vadilerine karşılık gelen senklinallerdir (Dicle Nehri senklinali ve Garzan senklinali).

Bölgenin güneyindeki kıvrımlı morfografik yapı, kuzey-güney yönlü sıkışma hareketinin sonucunda doğu-batı doğrultulu, kuzeydoğuda ise kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu, genellikle birbirine paralel ancak doğuda birleşen kıvrım zonlarından (kuşaklarından) oluşmaktadır (Yılmaz ve Yiğitbaş, 1994; Erinç, 1988; Şaroğlu ve Yılmaz, 1986; Sözer, 1984; Şengör, 1980).

Kuzey-Güney yönlü sıkışma hareketinin sonucu olarak düzenli ve birbirine paralel kıvrım zonları oluşmuştur. Bu kıvrım sistemlerinin en güzel örnekleri Fransa Alpleri'ndeki Jura Dağları'nda yer aldığından "Jura tipi kıvrımlar" adı ile anılmaktadır (Türkünal, 1980). Bu kıvrımlardan "Gercüş antiklinali" dünya literatürüne geçecek türden, morfolojik yapısı yeryüzünde eşi az görülen jeolojik-jeomorfolojik bir oluşumdur. Gercüş antiklinali, tabanının aşındırılarak boşaltılması sonucu, bir antiklinal vadisi veya komb (combe) oluşmuştur.

Sahada yerkabuğunun yönlü basınçlara kırılma ile cevap verdiği kırıklı, çatlaklı ve faylı yapılar da oldukça yoğundur. Arazide yapılan ilk gözlemler Batman kentinin üzerinde kurulduğu depresyon ile Batman Çayı'nın üzerine yerleştiği Diyarbakır Havzası doğusunun düşey atımlı faylarla sınırlanmış graben sistemleri olduğu fikrini doğurmuştur.

Genç tektonizmaya ait jeolojik-jeomorfolojik şekillere araştırma sahasının hemen her yerinde özellikle Dicle ve Garzan vadilerinde yoğun olarak rastlanır. Raman Dağı'nın güneyini kesen ters Raman Fayı ve bu faya bağlı olarak oluşmuş fay yamaçları, üçgen sırtlar, asılı genç vadiler, boğazlar yerbilimleri açısından büyük önem taşıyan, görsel açıdan zengin ve özgün oluşumlardır. Benzer yapıları Garzan ve Kendalan antiklinalleri yamaçlarında da gözlemlemek mümkündür.

JEOMORFOLOJİ

Saha, tektonizma, kıvrımlı, monoklinal ve yatay yapılar, karstlaşma, fluvial etkiler gibi yapısal ve morfojenetik birçok faktör ve süreç tarafından şekillenmiştir. Dolayısıyla Batman kentinin güneyinde Dicle Nehri Vadisi ve çevresinde bu yapısal unsurlara ve süreçlere özgü çok çeşitli ve zengin bir rölyef göze çarpar (Şekil: 3, Foto:1).

Yapısal Şekiller:

Tektonik jeomorfoloji, faylı ve kırıklı yapılar: Çalışma sahası tektonik açıdan aktif ve hareketli bir kuşakta yer alır. Bu nedenle ve genç tektonizmaya ait jeolojik-jeomorfolojik şekillere Dicle Nehri Vadisi'nin her iki tarafında, fay aynaları, fay façetaları (üçgen sırtlar), balık sırtı şeklinde sırtlar ve bindirme faylarına özgü yer şekilleri olarak sıkça rastlanır. Özellikle Raman Dağı'nın güneyini kesen Raman Fayı ve bu faya bağlı olarak oluşmuş fay yamaçları, dönmüş ve bindirmiş kıvrımlar, üçgen sırtlar, asılı genç vadiler, tipik şekillerdir (Yıldırım ve Karadoğan, 2011).

Yatay, kıvrımlı ve Monoklinal yapı şekilleri: Midyat Formasyonu'nun üst kesimlerini oluşturan birimler kimi yerde yatay ve yataya yakın, kimi yerde ise kuzeye doğru eğimli tabaka özellikleri göstermektedir. Bu nedenle Dicle Nehri'ne yakın kesimlerde, genel itibarıyla Türkiye'nin kenar kıvrım kuşağı üzerinde yer alan sahada, yatay ve monoklinal yapı şekilleri de ortaya çıkmıştır. Dicle Nehri'ne özellikle güneyden kavuşan vadilerde ana nehrin gömülmesine bağlı olarak şiddetli bir yarıma meydana gelmiş; sonuçta yamaçlarında şev ve basamakların dönemlik selale izleri ve dev kazanların, büt ve mesa gibi yapısal konik tepelerin, kule karstı benzeri şekillerin dikkati çektiği dar ve derin kanyon vadiler, sübsekant depresyonlar, boğaz ve kluz tipi vadiler oluşmuştur.

Fluvial Şekiller:

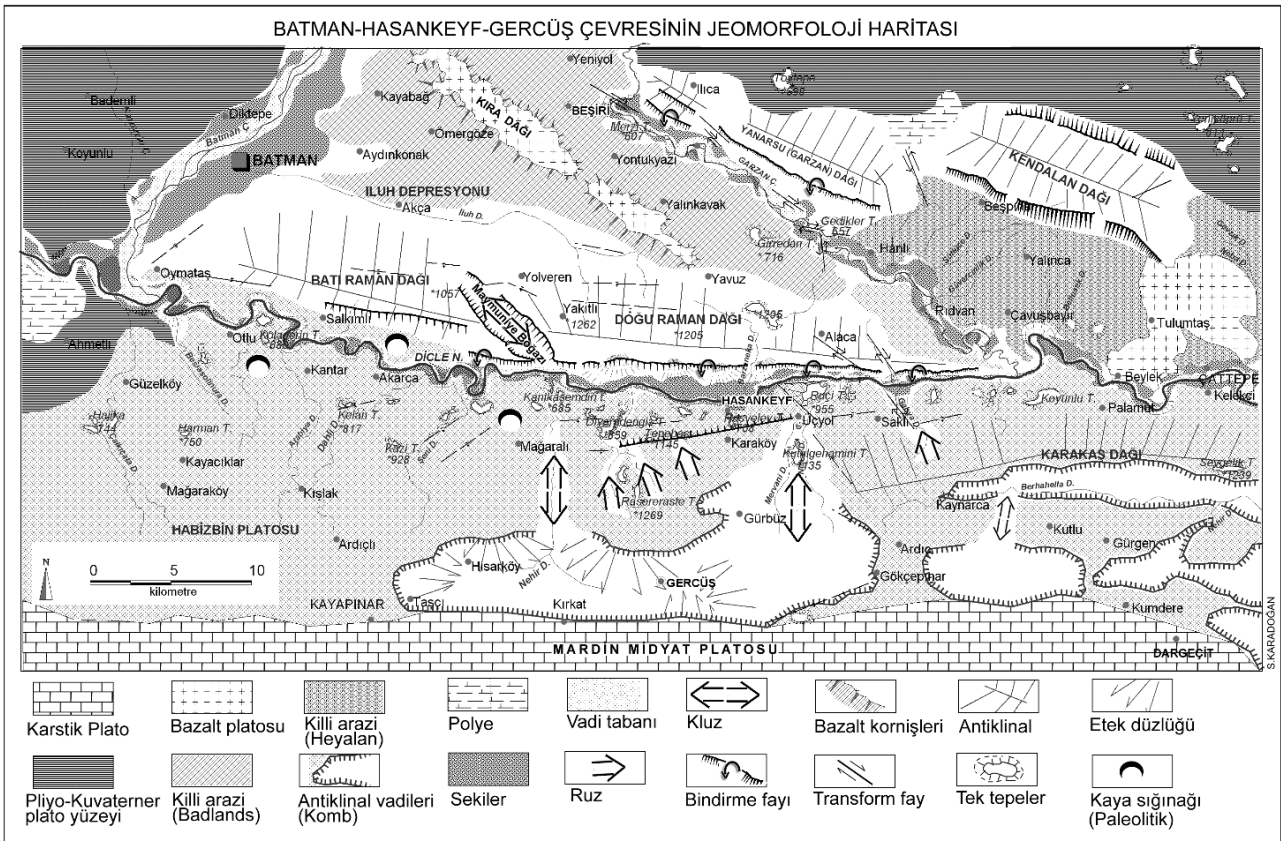
Dicle Nehri'ne bağlı olarak akarsu aşındırma ve biriktirme süreçleri sahaya damgasını vuran önemli bir jeomorfolojik faktördür. Esas olarak Dicle Nehri, Raman ve Gercüş-Softek antiklinalleri arasındaki senklinal vadiye homoklinal bir kaymayla, güney yamaçlara yaslanarak akışını sürdürmektedir. Güneyi ters faylı Raman Dağı yükselmesine bağlı olarak Dicle Nehri sürekli olarak güneye kaymış ve güney yamaçlarını daha fazla aşındırarak sarp yamaçların oluşumunda etkili olmuştur. Vadi yamaçlarında nehrin gömülme dönemlerine işaret eden basamaklar ve polisiklik anakaya taraçaları oluşmuştur. Tektonik aktivitelere bağlı olarak (Anadolu karasının yükselmesi) Dicle Nehri'nin menderesli akış düzeninin olduğu gibi temele gömülmesi ile menderesli gömük vadi ve buna bağlı olarak birçok yerde nisbi yükseltisi 100 metreye varan adeta duvar gibi yamaçlar oluşmuştur. Bu yamaçlarda da Dicle Nehri'nin gömülmesine ayak uyduramayan kimi vadiler ender rastlanan asılı vadileri meydana getirmiştir. Hem

karalarda meydana gelen toptan yükselme olayı, hem de Kuvaterner buzul dönemlerinde yaşanan akarsu gömülmesine bağlı olarak Dicle Nehri'ne kavuşan kollarda derin gömülmeler oluşmuştur. Söz konusu fluvial aşınım şekilleri dışında vadi ve çevresinde rastlanan diğer fluvial şekiller, alüvyal dolgu taraçaları, birikinti yelpazeleri, Raman Dağı güneyindeki dağ eteği ovası, Dicle Nehri yatağındaki kum adaları ve dev kazanı şekilleri olarak sıralanabilir.

Karstik Şekiller:

Yapısal ve fluvial faktörler dışında sahada etkili olan diğer önemli bir morfojenetik faktör, karstlaşmadır. Jips, anhidrit kalker gibi kayaların karbonik asitli yağmur sularıyla çözünmesi, yine çözünen ve sulardaki eriyik haldeki çözelti maddelerin uygun koşullarda birikmesiyle ifade edebileceğimiz karstik süreçler sahada bazı yerlerde ön plana geçmekte; bazı yerlerde ise ikinci planda kalmaktadır. Kalker litolojinin görüldüğü yerlerde çözünmeye bağlı olarak lapyalar, kaya oyukları gibi aşınım şekilleri oldukça yaygındır. Ancak karstik yapının ön planda olduğu yer, karst platosu özelliğinde olan en güneydeki Mardin Eşiği'dir. Akres Geçidi ve Kırkat Köyü güneyinden itibaren görülen karstik plato üzerinde erime şekillerinden uvala, dolin, düden, karstik mağara vs gelişmiştir. Her biri sahan biçiminde ve kimi yerlerde parmak dolin özelliği kazanmış bu şekillerin tabanlarında oluşmuş terra rossalar, kırsal nüfusun olabildiğince kullanmaya çalıştığı kısıtlı tarım alanlarıdır.

Sahadaki diğer bir karstik oluşum süreci bölgede çok yaygın olan ancak daha çok diğer formasyonlarla örtülü halde bulunan ve daha çok yer altı suyuyla gelişen, örtülü jips karstıdır. Garzan Vadisi'nde, Raman Dağı'nın yamaçlarında ve yüzeyinde, yarılmış vadilerin yamaçlarında yer yer mostra veren bu birimler üzerinde gelişen görünür yüzey karstı şekilleri, uzun ömürlü değillerdir.

Şekil 3: İnceleme Alanının Jeomorfoloji Haritası.

Diğer Oluşumlar:

Sahada dikkati çeken diğer jeomorfolojik olaylar ve oluşumlar, nemli-sıcak ve kurak-sıcak iklim dönemlerinde birikim ve şiddetli buharlaşmaya bağlı olarak meydana gelmiş traverten, kalsit kabuk oluşumları, sileks çekirdekleri ve tafonilerdir.

Bölgede özellikle nemli ve sıcak iklim dönemlerinde anakayanın özelliğine bağlı olarak (kalsiyum karbonat ve kalsiyum sülfat ihtiva eden kayalar) şiddetle buharlaşma-birikme olayları sonucu çok yaygın travertenler, sileks (çörtçakmaktaşı) ve kabuksu formasyonlar ile tafoniler oluşmuştur. Birçok yönden özgün ve bölgeye has olan bu sert tabakalı veya kabuklu oluşumlar, içerdikleri çözelti minerallere göre *Kalkrit*, *Silkrit*, *Hardpan*, *Kalış* gibi değişik isimler alırlar.

ARKEOLOJİK ÖĞELER VE JEOLojİ-JEOMORFOLOJİ İLİŞKİLERİ

Batman kentinin güneyinde yer alan Dicle Vadisi, arkeolojik ve kültürel öğeler açısından son derece zengindir. Başta Hasankeyf tarihi yerleşmesi olmak üzere kültürel yerbilimleri açısından değerlendirilebilecek, insanlık tarihi ve bölge arkeolojisi açısından son derece önemli ve özgün unsurlar mevcuttur. Bunlar, kaya oyuğu meskenler, kaya altı sığınakları, kale yerleşimleri, kayalık alan yerleşimleri ve mekan üniteleri, kaya mezarları, su yapıları, işlikler, silolar ve rituel yapılar olarak tanımlanabilir (Foto:2).

Sahanın arkeolojik öğeler özellikle yerleşme açısından bu kadar zengin olması jeomorfolojik yapıyla yakından ilişkilidir. Kayaçlar hem mesken yapımına, hem de alet yapımına elverişli litolojik koşulları sunarken, jeomorfolojik gelişimle dar ve derin yarılmış vadiler savunmaya elverişli topoğrafyalar oluşturmuştur.

Foto:1. A-Raman Dağı yamaçlarında fay elemanları B-Karaköy (Reşiyeye) civarında boğaz vadi oluşturan dönmüş kıvrım tabakaları C-Dicle Nehri güneyinde kanyon vadi ve büt, mesa benzeri tanık tepe şeklindeki yatay yapı elemanları D-Monoklinal yapılar E-Karstik yüzey şekilleri F-Evaporitik çökellerin oluşturduğu traverten yüzeylerinde oluşan tafoniler.

Kaya Oyuğu Meskenler:

Dicle Nehri'nin aktığı senklinal vadinin alçak ve antiklinal yamaç yüzeyleri çoğunlukla evaporitik kireçtaşlarından meydana gelmektedir. Bu litolojinin yumuşak olması, kolay işlenebilmesinin yanı sıra, birçok yerde bu birimin sert kalış kabuklar ve travertenlerle örtülmüş olması mesken yapımına elverişli koşullar hazırlamıştır.

Başta Hasankeyf olmak üzere, Dicle Nehri'nin kuzey ve güneyinde yer alan kayalık alanlarda (Merkez ilçe sınırları içinde Salkımlı, Oymataş, Karaka ve Suçeken kayalık alanları; Hasankeyf ilçesinde ilçenin kuzeydoğusu, güneydoğusu ve güneyi, Hasankeyf Kalesi'nin batısı, güneyi ve güneydoğusu, Mirdese Köyü, Yukarı Karha, Aşağı Karha,

Üçyol Köyü, Üçyol Köyü'nün güneybatısı, Gavur Vadisi doğu ve batı yamaçları, Zevrunev Vadisi, Nis Tepesi ve çevresi, Atlıhan mezraa, Kadirga Mağaraları, Öğütlü Köyü, İncirli Köyü, Çardaklı Köyü, Gavur Kalesi, Gelyameviya Vadisi, Kalatbintirkafir Tepesi, Karaköy'ün kuzey yamacı ve Tabya Tepesi çevresinde) çok sayıda kaya oyuğu meskenler mevcuttur (Foto 2, A) (Kozbe-Karadoğan-Güngör 2017, 396-7). Kaya oyuğu meskenlerde yapılan gözlemler sonucunda özellikle iki tip mekân anlayışı dikkati çeker. Bunlar, tek mekanlı ve birden fazla mekanlı (kompleks mekânlar) olarak tasnif edilebilirler. Meskenlerin çevresinde Geç Antik Çağ'a (2.-8. yy'lar arası) ait kaya mezarları ile Ortaçağ'a ait seramik buluntuların yoğun olarak tespit edilmesi, bu meskenlerin Geç Antik Çağ'dan Ortaçağ sonlarına dek yoğun bir şekilde iskân edildiğini göstermektedir (Kozbe, 2017).

Kaya altı Sığınakları:

Karstik tabakalı kayaç formasyonları ve Dicle Nehri Vadisi'ne dönemsel olarak gömülerek meydana getirdiği aşınım seyri, savunmaya ve korunmaya elverişli kaya altı sığınaklarının oluşmasına neden olmuştur (Foto 2, E) (Kozbe-Karadoğan-Güngör 2017, 395). Bu doğal mekânlara yakın çevrede oluşan zengin sileks (çakmaktaşı) oluşumları da, çakmaktaşını alet yapımında çok yoğun olarak kullanan Paleolitik Dönem insanını buraya çekmiştir. Ayrıca Dicle Nehri'ne kavuşan vadilerde bu dönemde kullanılan kaya altı sığınaklarının bazılarında duvarlara boyama veya kazıma tekniği ile yapılmış figür ve motifler tespit edilmiştir. Bu resimli kaya sığınakları, arkeoloji bilimi ve insanlık tarihi açısından eşsiz bir anlam ve önem taşımaktadır. Yerleşik hayata henüz geçilmediği ve tarımın yapılmadığı dönemin uygulamaları olan bu duvar resimleri, olasılıkla insanoğlunun ilk "sanat" eserlerini ortaya çıkardığı Üst Paleolitik Dönem'de (GÖ 45.000/40.000-12.000) yapılmış olmalıdırlar (Kozbe, 2017).

Kayalık Alan Yerleşimleri ve Mekan Üniteleri:

Merkez ilçede Salkımlı, Hasankeyf ilçesinde Mirdeve ve Gerçüş ilçesinde Kantar Köyü kayalık alan yerleşimleri, daha çok kayaya işlenmesi kolay olan sarnıç (Foto 2, F), su tüneli, su yolu gibi su yapıları ve/veya depolama ihtiyacını karşılayan silo benzeri mekan ünitelerinin yoğun olarak görüldüğü alanlardır (Kozbe-Karadoğan-Güngör 2017, 396).

Ana kayanın mostra verdiği hemen her yerde (Hasankeyf, Salkımlı mezrası ve Dezge Tepe, Mirdeve Kalesi, Gavur Vadisi, Zevrunev Vadisi, Atlıhan Doğu Kalesi, Tabya Tepesi ve Kadirga Mağaraları) su yapıları ile karşılaşmıştır. Yağmur sularının biriktirildiği sarnıç veya su toplama haznesi örnekleriyle bağlantılı su yolları ve tünelleri, kale ve kaya oyuğu meskenlerin mevcut olduğu tüm alanlarda mevcuttur. Ayrıca depolama amaçlı, kayalara oyularak yapılmış silo örnekleri de bu tür alanlarda sıkça görülen bir başka arkeolojik unsurdur.

Dicle Nehri ve çevresindeki vadilerde yer alan kayalık alanlarda ana kaya içine oyulmuş kilise örnekleriyle de karşılaşmıştır. Söz konusu kiliselerin etrafında veya iç kısımlarında ise kaya mezarları mevcuttur. Bu mezarlar ve kiliselerde tespit edilen haç motiflerinden yola çıkarak kiliselerin 4.-7.yüzyıllar arasında yapılmış oldukları ve kullanım gördükleri söylenebilir (Kozbe, 2017).

Kaya Mezarları:

Sahada yapılan arazi çalışmaları sırasında çok sayıda kaya mezarı ile karşılaşmıştır (Foto 2, C-D) (Kozbe-Karadoğan-Güngör 2017, 397-8). Çok çeşitli tipoloji gösteren bu kaya mezarları; niş şeklinde kayaya oyulmuş mezarlar, arcosoliumlu (kemerli niş) kline mezarlar, arcosoliumlu lahit (tekne) mezarlar, khamasorion (taş sanduka) mezarlar, lahit (tekne) mezarlar, ostotek-rölik mezarlar, hücre planlı mezarlar ve anıt mezarlar olarak sınıflandırılabilir. En fazla çeşitlilik, Hasankeyf Kalesi'nin güneyinde yer alan mezarlarda görülür. Kaya mezarları genel olarak, Geç Roma-Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne tarihlenmektedir. Özellikle pagan mezarları olarak bilinen arcosoliumlu mezarların etrafında yer alan kilise örneklerine dayanarak bu tür mezarların Hıristiyanlık Dönemi'nde de kullanılmaya devam edildiğini söyleyebiliriz.

Kale Yerleşimleri:

Batman'ın güneyindeki Dicle Vadisi'nin tarihi dönemler boyunca, bu engebeli topoğrafya içinde oluşturduğu koridorun, ulaşım, ulaştırma ve savunma özellikleri nedeniyle rastladığımız önemli bir arkeolojik ögesi de kale yerleşimleridir (Foto 2, A-B) (Kozbe-Karadoğan-Güngör 2017, 396).

Nitekim Dicle Nehri ve kolları tarafından dik ve derin bir şekilde yarılmış olan topoğrafik yapı, kıvrımlı, monoklinal ve yatay strüktürlerde rastlanılan ve büt-mesa adı verilen kale yerleşimine elverişli, dik yamaçlı küçük tepelerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bölgedeki kale yerleşimlerinden en önemlisi, beş binden fazla kaya oyuğu konutlarıyla ve İlisu Barajı ve HES Projesi kurtarma kazalarıyla 2000'li yılların başından itibaren gündemde olan Hasankeyf kale yerleşmesidir. Hasankeyf dışında Dicle Nehri ve Garzan Çayı boyunca yapılan çalışmalar sırasında, başka birçok kale yerleşimi tespit edilmiştir. Bunlar, Hasankeyf ilçesindeki Mirdeve (Kumluca) Kalesi, Doğu ve Batı

Atlıhan kaleleri, Gavur Kalesi ile Merkez ilçedeki Dezge Tepe ve Türbe Mevkii Kalesi'dir. Kalelerin hepsi savunmaya elverişli topografyaya sahip, korunaklı doğal kayalık alanların üzerinde yer almaktadır.

SONUÇ

Günümüzde arkeoloji araştırmalarıyla birlikte yürütülen yerbilimi araştırmaları, yeni bir bilimsel çalışma alanı olarak gelişmekte olan kültürel yerbilimi disiplininin altyapısını oluştururlar. Son yıllarda bölgede yapılan araştırmalar sonucunda Paleolitik Dönem itibarıyla insanoğlunun mesken tuttuğu anlaşılan ve Yukarı Mezopotamya'nın bir parçası olarak kabul edilen Türkiye'nin güneydoğusu, özellikle Yukarı Dicle Havzası bu açıdan son derece zengin bir potansiyele sahiptir. Nitekim yakın çevresindeki doğal peyzaj unsurlarının avantajları ve etkileri ile kurulmuş, gelişmiş birçok uygarlığın izleri ve kalıntıları mevcuttur.

Batman kentinin güney-güneydoğusundaki Raman Dağı ile Gercüş-Softek antiklinalleri arasındaki Dicle Nehri Vadisi ve çevresinde, geçmiş uygarlıkların ve ilkel insan yaşamının izleri olan arkeolojik unsurlar ile özellikle jeolojik-jeomorfolojik yapı arasında yoğun bir ilişki söz konusudur. Farklı yapısal faktörler (litoloji, jeoloji, tektonik) ile birlikte çok çeşitli morfojenetik etkinin (fluvial, morfo-klimatik ve karstik süreçler) bir arada şekillendirdiği saha, çok zengin ve çeşitli jeomorfolojik özelliklere sahiptir. Elimizdeki arkeolojik kanıtlara dayanarak araştırma konumuzu oluşturan bölgenin Paleolitik Dönem'de görülen ilk yaşam tarzından itibaren insanları kendine çektiği söylenebilir.

Foto:2. A-Kaya oyuğu meskenleriyle Hasankef Kalesi B-Büt şeklindeki bir tanık tepe üzerine inşa edilmiş Gavur Kalesi C-Kaya mezarları D-Anakayaya oyularak yapılmış kilise ve şapeller E-Dicle Nehri yamaçlarında kaya altı sığınakları F-İşlikler ve su yapıları.

Nitekim bu coğrafyada kültürel yerbilimleri açısından ele alınan kaya oyuğu meskenler, (resimli) kaya sığınakları, kale yerleşimleri, kayalık alan yerleşimleri ve onlara ait mekân üniteleri, su yapıları, işlikler, silolar, rituel yapılar gibi birçok önemli arkeolojik değer oluşmuş/oluşturulmuştur. Bu durum aynı zamanda bölgenin jeoturizm ve arkeoturizm açısından değerlendirilmesi gereken zengin potansiyelini de ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- ALTINLI, İ. E., 1952. Siirt Güneydoğusunun Jeolojik İncelemesi. M.T.A. Raporları no: 1977, Ankara.
- ALTUNEL, E., 2012, Kültürel Jeoloji: Jeolojinin İnsanoğlunun Yaşamı Üzerindeki Etkileri. Ed. N. Kazancı - A. Gürbüz, Kuvaterner Bilimi. Ankara Üniversitesi Yayınları No: 350, 195-214.
- DOĞAN, U., 2005a. Holocene fluvial development of the Upper Tigris Valley (Southeastern Turkey) as documented by archaeological data. Quaternary International 129. s. 1: 75-86.
- DOĞAN, U., 2005b, Land subsidence and caprock dolines caused by subsurface gypsum dissolution and the effect of subsidence on the fluvial system in the Upper Tigris Basin (Between Bismil-Batman, Turkey). Geomorphology 71, 389-401.
- ERİCSON, D.B., 1939, Diyarbakır - Siirt Mıntukasının Jeolojisi Hakkında Rapor, MTA Yayın No: 875, Ankara.
- KARADOĞAN, S., KOZBE, G., 2013. Yukarı Dicle Havzasının (Batman-Bismil Arası) Jeomorfolojik Özellikleri ve Arkeolojik Yerleşme/Buluntu Yerlerinin Dönemler Boyunca Mekan Etkileşimleri. Ed. E. Öner, Profesör Doktor İlhan Kayan'a Armağan. Studies in Honor of İlhan Kayan, Bornova, 539-566.
- KARADOĞAN, S., KUZUCUOĞLU, C., 2016, Diyarbakır Hevsel Bahçeleri ve Dicle Nehri: Çevresel Değişimlerin Jeomorfolojik Kayıtları. The Hevsel Gardens and the River Tigris in Diyarbakır: Geomorphological Archives of Landscape Changes, Türkiye Jeoloji Bülteni, Cilt 60, Sayı 1, Ocak 2017, 63-76.
- KAZANCI, N., 2005, Kültürel Jeoloji. Mavi Gezegen 12, 4-5.
- KAZANCI, N., ÖZGEN ERDEM, N., ERTURAÇ, M.K., 2017, Kültürel Jeoloji ve Jeolojik Miras; Yerbilimlerinin Yeni Açılımları. Türkiye Jeoloji Bülteni, Cilt 60, Sayı 1, 1-16.
- KOZBE G., 2017 (ed.), Batman İli Kültür Envanteri Cilt: I-III, T.C. Batman Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ankara.
- KOZBE, G., KARADOĞAN, S., AL, A., (baskıda), Ilısu Barajı Etkileşim Alanı İçinde Kalan Botan ve Kezer Çayı (Siirt) Vadilerindeki Jeomorfolojik Araştırmalar.
- KOZBE, G., KARADOĞAN, S., GÜNGÖR, A., 2017, Batman İl Sınırları İçinde Kalan Ilısu Barajı Etkileşim Alanına Dair Jeomorfolojik ve Arkeolojik Tespitler, Kazı Sonuçları Toplantısı 38/1, Ankara, 389-406.
- KUZUCUOĞLU, C., 2002. Preliminary Observation on the Tigris Valley Terraces Between Bismil and Batman. Ed. N.Tuna - J.Velibeyoğlu, Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu-Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2000. METU, Ankara, 759-771.
- ÖNER, E., 2016. Alüvyal Jeomorfoloji Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları, Ed. N.Özgen- S.Karadogan, Fiziki Coğrafyada Araştırma Yöntemleri ve Teknikler, Ankara, 92-122.
- SÖZER, A.N., 1984. Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış, Ege Coğrafya Dergisi, No: 2, İzmir, 8-30.
- ŞAROĞLU, F., YILMAZ, Y., 1986. Doğu Anadolu'da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri, MTA Dergisi, Sayı: 107, Ankara.
- ŞENGÖR, A.M.C., 1980, Türkiye'nin Neotektoniğinin Esasları, Türk Jeoloji Kurultayı Konferanslar Serisi Yayınları, No: 2, Ankara.
- TÜRKÜNAL, S., 1980, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi, Jeoloji Mühendisleri Odası Yayını, No: 08, Ankara.
- YALÇIN, N., 1985, Kenar Kıvrımları Kuşağının Jeolojik Evrimine Bir Yaklaşım, Ed. E.İzdar - E.Nakoman, Ege Bölgeleri Jeolojisi VI. Kollokyumu, İzmir, 217-223.
- YILMAZ, Y., YİĞİTBAŞ, E., 1994, Güneydoğu Anadolu Orojenik Kuşağında Farklı Ofiyolitik Topluluklar ve Bunların Orojenik Evrimdeki Anlam ve Önemi, TPAO 10. Petrol Kongresi ve Sergisi, Ankara, 35.
- YILDIRIM, A., 2004, Hasankeyf-Gercüş ve Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara.
- YILDIRIM, A., KARADOĞAN, S., 2011, Raman Dağları Güneyinde (Dicle Vadisi) Morfometrik ve Morfotektonik Analizler, D.Ü.Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:16, Ss, 154-166, Diyarbakır.